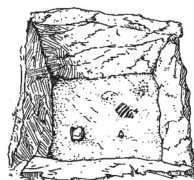

■ Obr. 1 A Birituální kolektivní hrob z období šňůrové keramiky (Slaný, okr. Kladno); B detailní pohled na kolektivní žárový pohřeb z období šňůrové keramiky s četnými keramickými milodary (foto J. Turek).

Oheň – alternativa v cestě na věčnost

Význam kremace v mladším eneolitu střední Evropy

■ Obr. 2
Rekonstrukce kamenného skříňkového žárového hrobu z období zvoncovitých pohárů (Most, důl Jan).

Dosavadní studium žárového ritu pravěkých komunit přineslo jen omezené množství interpretací společenského významu kremací a symboliky pohřebních obřadů a rituálních míst s nimi spojených. Volba žárového ritu v pravěku zpravidla souvisela s vírou a kultem, případně s představami o posmrtné existenci, reinkarnaci a podobně. Volba kremační metody pohřbu mohla zohledňovat etnickou příslušnost nebo regionální původ, případně odlišnou religiozitu zemřelého.

■ Jan TUREK

Univerzita Hradec Králové

Úvod

V tomto příspěvku nahlédneme do myšlenkového světa našich předků v mladším eneolitu a budeme sledovat, jak kremace mohla v některých obdobích také příslušet konkrétním společenským kategoriím a její volba byla založena na genderové a věkové příslušnosti jedince, respektive na jeho společenském statusu. V tomto příspěvku se pokusím nastínit roli ohně v pohřebních zvyklostech 3. tisíciletí před Kristem v teritoriu střední Evropy, kdy byl tento pohřební ritus vzácným, případně komplementárním jevem a kdy pravděpodobně souvisel s jistou formou genderové diference.

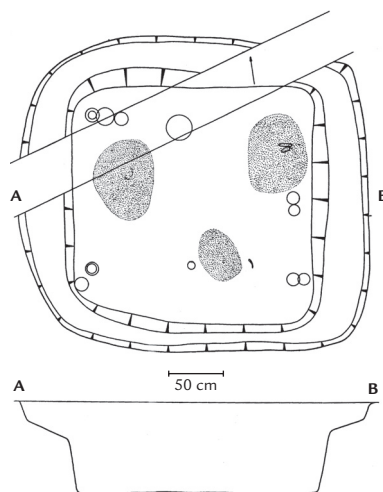
Kremace ve starším pravěku

Ač se kremace ve střední Evropě začala v pohřbívání uplatňovat jako doplňkový ritus již od počátku neolitu (pohřebiště kultury s lineární keramikou v Kralicích na Hané, okr. Prostějov, výzkum M. Šmída), teprve až v mladší době bronzové se stala ritem dominantním. Ve středním eneolitu byly kremace zřejmě častějším jevem, než by se dalo empiricky vyčíst z archeologických nálezů. Z některých středočeských lokalit řivnáčské kultury s ojedinělými doklady pohřbívání pochází také doklady kremací (Homolka, Praha-Běchovice a další). Je možné, že právě tento charakteristický rys středního eneolitu, tedy absence archeologicky rozpoznatelných stop pohřbívání, může souviset s převládajícím žárovým ritem a zvykem ukládat ostatky zemřelých na povrchu (Turek 2005).

Období šňůrové keramiky

Výjimečný doklad kolektivního birituálního pohřbu z období šňůrové keramiky pochází z výzkumu ve Slaném v roce 1995 (Turek 2001). Ve východní části hrobky byli pohřbeni nejméně čtyři jedinci ve společném kremačním depozitu s velkým množstvím keramických milodarů, další tři inhumace, dva muži a dítě byli pohřbeni v západní části hrobu.

Jde vůbec o první případ, kdy byl v Čechách zjištěn žárový pohřeb z tohoto období. Prostorové rozčlenění spálených pozůstatků naznačuje, že kremace buď proběhla na místě (na dně hrobové jámy však nebyly zaznamenány stopy žáru), nebo byly spálené ostatky pečlivě vyzvednuty z pohřební hranice a přeneseny do hrobu. Každopádně rozmístění spálených kostí naznačuje ženskou orientaci zemřelých, tedy lebeční kosti a horní končetiny se nacházely ve východní části hrobu a zlomky dolních končetin byly převážně v západní části depozitu. Je pozoruhodné, že i přes volbu neobvyklého způsobu pohřbu, byli zemřelí v hrobě uloženi podle běžných pravidel pohřebního ritu období se

■ Obr. 4 Hrob 2/91 (Tvoříhráz I., okr. Znojmo) s dětskými žárovými pohřby.

■ **Obr. 3** Výbava žárového hrobu z období zvoncovitých pohárů (Sadská, okr. Nymburk); amfora sloužila jako urna (foto P. Berounský, zdroj Archaeologica).

šňůrovou keramikou a pohřeb tedy odpovídá tzv. antipodickým pohřbům, kde jsou muži pohřbeni hlavou k západu a ženy k východu. Birituální pohřeb ze Slaného je tedy srovnatelný s některými dalšími kostrovými kolektivními hroby tohoto období v Čechách (např. Třebušice, Bylany, Chrásťany a další). Je možné, že kremace ve Slaném byla uplatněna právě v případě pohřbů žen. V následujícím odstavci se budeme věnovat právě souvislosti žárového ritu a pohřbů žen v následujícím období zvoncovitých pohárů.

Žárový ritus v období zvoncovitých pohárů ve střední Evropě

Přestože kremace má ve střední Evropě kořeny už v neolitu, byla v mnoha regionech výskytu zvoncovitých pohárů spíše doplňkovou alternativou k řadovému kostrovému ritu. Velkou změnu pro hodnocení významu kremace měly nedávné objevy v Budakalász, na Dunaji v severním Maďarsku. V jedné lokalitě zde bylo odkryto 790 kremací v urně, 62 prostých kremací v jamce, jen 65 inhumací a 153 hrobů beze stop lidských ostatků, tedy celkem 1070 pohřbů! (výzkum *Andrász Czene* 2005). Pro Csepelskou skupinu v tomto regionu je ale žárový ritus charakteristický. Opakovaně bylo doloženo, že obliba v žárovém ritu je vysoká v Karpatské kotlině a klesá směrem k severovýchodu (*Havel* 1978; *Turek* 1995 etc.).

Žárový ritus představuje téměř 20 % všech pohřbů na Moravě (tento stav je však značně ovlivněn velmi specifickou situací na pohřebišti v Holáškách (bylo zde odkryto 59? kremací na pouhé 4 inhumace, viz *Dvořák* 1991) a téměř 8 % všech pohřbů v Čechách. V severozápadních Čechách je podíl žárového ritu jen 4 % a ve středním Německu je to méně než 1 % (*Nordharz-vorland*, střední Ně-

mecko, 3 lokality se 4 kremacemi, viz *Hille* 2001). Žárový ritus byl charakteristický výhradně pro východní provincii zvoncovitých pohárů. Nejzápadněji položeným žárovým pohřbem tohoto období v Evropě je nález z Hatrizy, Moselle, Lotrinsko, kde byl odkryt birituální hrob s pozdním typem zvoncovitého poháru (*Věber* 2006 osobní sdělení).

Variabilita forem žárových pohřbů

Žárové pohřby v období zvoncovitých pohárů v Čechách jsou téměř v každé lokalitě odlišné. Následující charakteristika je založena především na nálezech z Čech.

Okrouhlé jámy

Většina žárových pohřbů je uložena v mělkých jamách okrouhlého až oválného půdorysu o průměru 50-100 cm. Spálené ostatky jsou nejčastěji nasypány na dně jámy, někdy částečně překryty keramikou výbavou.

Obdélné jámy

Vyskytují se také žárové pohřby rozsypané po dně obdélné hrobové jámy, která svým tvarem a rozměry odpovídá jámám kostrových hrobů. *Ladislav Hájek* předpokládal, že jde o pohřby chronologicky časnější než ty v okrouhlých jamách. Rozdíl ale zřejmě není chronologický. Jak dokládám v tomto příspěvku některé z těchto hrobů snad sloužily přímo jako žároviště.

Žárové pohřby v kamenných skříňkách

Skříňkové hroby zvoncovitých pohárů jsou v Čechách vzácné a obsahují výhradně žárové pohřby. Většina dokumentovaných případů pochází ze severozápadních Čech a Saska. V těchto případech snad lze sledovat spojitost se severním sousedstvím Čech, protože kamenné skříňkové hroby jsou běžnější ve středním Německu.

Žárové pohřby v urnách

Z téměř 50 žárových pohřbů v Čechách jen 10 obsahovalo zdobený zvoncovitý pohár. V pohřebních výbavách žárových hrobů bývají častěji zastoupeny nádoby, které jsou

■ **Obr. 5** Žároviště v sídlištní jámě období zvoncovitých pohárů (Velké Přílepy, okr. Praha-západ, foto D. Daněček).

v kontextu inhumací vzácné a jsou známé spíše jen ze sídlišť, jsou to amfory, hrnce a zásobnice.

Nově zjištěné doklady žárovišť z období zvoncovitých pohárů

Jednou z nově identifikovaných forem žárových pohřbů období zvoncovitých pohárů v Čechách jsou hroby se stopami žárovišť. V poslední době byla právě takovým nálezům věnována zvláštní pozornost (*Daněček – Průchová – Turek* 2009). Za všechny lze uvést příklad žároviště z Velkých Přílep.

Nález z Velkých Přílep je jedním z prvních svého druhu v prostředí závěru eneolitu ve střední Evropě. Pozoruhodná je rovněž souvislost dokumentované pohřební události s pravděpodobně sídlištním kontextem objektu, v němž byly stopy kremace zachyceny. Podle jedné z hypotéz, vyplývajících z analýzy lidských ostatků a nálezových okolností, jde o žárový pohřeb in-situ, tedy včetně žároviště s velmi omezenou mírou post-depoziční transformací. Prostorová analýza rozmístění ostatků a míra spálení jednotlivých částí těla přinesla pozoruhodná tafonomická pozorování.

Ostatky spálené při teplotě 300-400°C se nacházely v severní části depozitu. Kostí byly zachovány ve velkých zlomcích a měly šedočernou barvu. Od severovýchodu k jihu se táhnul pás více fragmentarizovaných bílých kostí s převažující teplotou spálení 650-700°C. Jen ve východní části jámy byl shluk kostí spálených při teplotě 550°C. Z prostorového srovnání stupně teploty hoření, míry

fragmentarizace a anatomických částí spáleného těla vyplývá, že nejméně spálené a nejméně fragmentarizované jsou kosti dolních končetin. To by mohlo naznačovat, že dolní končetiny částečně přesahovaly největší žár pohřební hranice.

Spálené zlomky horních končetin byly nalezeny v nejsevernější části kremačního depozitu, zatímco dolní končetiny byly zaznamenány v jižní části jámy. Zlomky lebky a páteře byly přibližně uprostřed, poněkud blíže k východu. Tato distribuce spálených ostatků může být interpretována jako dílčí prostorová transformace částí těla původně in-situ spáleného. Tělo bylo orientováno svou horní částí k jihu, takže při předpokladu uchování stejného principu v kladení těla na hranici, jako je tomu při ukládání do hrobu, by bylo možné předpokládat, že v případě kremace z Velkých Přílepy šlo o pohřeb ženy. Této hypotéze by nasvědčovala i přítomnost hrnce a vysokého džbánku (konvice), protože tyto nádoby jsou spojovány právě s ženským elementem v pohřební výbavě (Turek 2002).

Společenská interpretace volby žárového ritu

Při interpretaci důvodů selektivní preference kremace v pohřebních praktikách období zvoncovitých pohárů se musíme ptát:

- Je tato pohřební praktika spojená s konkrétní společenskou kategorií?
- Existují nějaké specifické artefakty provázající žárové pohřby?

Vzhledem k omezenému počtu známých žárových hrobů a různé kvalitě záznamu starších výzkumů je dnes poměrně složité interpreto-

vat společenské důvody pro volbu žárového ritu. Určité indicie se však již objevují.

Kremace a chybějící ženy?

V roce 2002 J. Turek upozornil na otázku chybějících dokladů ženských pohřbů v Čechách a středním Německu v období zvoncovitých pohárů. Naproti tomu na Moravě a v jižním Německu jsou obě pohlaví rovnoměrně zastoupena v běžném pohřebním ritu.

Nedostatek ženských pohřbů v některých regionech byl zřejmě způsoben alternativním způsobem pohřbu uplatněným na určitém počtu žen. Jistě existuje mnoho způsobů pohřbu, který nezanechává stopy zjistitelné archeologickými metodami. V případě pohřbů v období zvoncovitých pohárů je třeba mít na paměti, že druhotné pohřby byly zřejmě často ukládány do nadzemních partií mohylových náspů a jsou dnes beze stop zničeny. Taková praxe je doložena v oblastech, kde se eneolitické mohyly výjimečně zachovaly (východní Morava, střední Německo). Většina mohyl však v současné zemědělské krajině zmizela a je tedy možné, že předpoklad pohřbů v pláštích mohyl může být jedním z klíčů k vysvětlení chybějících pohřbů žen v Čechách a středním Německu.

Závěr

V mladším eneolitu střední Evropy byl žárový ritus a oheň jako cesta osvobození duše od těla spíše výjimečnou formou pohřbu. Je pravděpodobné, že přinejmenším v období zvoncovitých pohárů souvisela jeho volba s určitou formou genderové diferenciaci. Absence dokladů části ženských pohřbů může souviset s volbou alternativní formy pohřbu (kremace?), která vzhledem k ukládání ostatků mimo archeologicky zachytitelné situace, nemůže být současnými metodami archeologického výzkumu identifikována.

Vybraná literatura *

Daněček, D. – Průchová, E. – Turek, J. 2009: Žárový pohřeb kultury zvoncovitých pohárů v sídlištním kontextu z Velkých Přílepy, okr. Praha-západ, Archeologie ve středních Čechách 13, Praha, 173-194.

■ Obr. 6 Pohřební keramika se stopami přepálení ze žároví v sídlištní jámě období zvoncovitých pohárů (Velké Přílepy, okr. Praha-západ, foto D. Daněček).

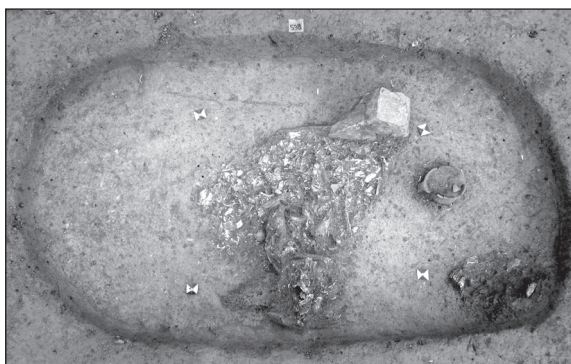
Dvořák, P. 1991: Pohřebiště lidu s kulturou se zvoncovitými poháry v Holáskách (okr. Brno-město) - Gräberfelder der Glockenbecherkultur bei Holásky (Bez. Brno-město), ČMMB 76/1, 2, 41-60.
Havel, J. 1978: Pohřební ritus kultury zvoncovitých pohárů v Čechách a na Moravě. The Burial Rite of the Bell Beaker Culture in Bohemia and Moravia. Praehistorica 7, Varia Archaeologica 1, Praha, 91-117.
Turek, J. 2002: „Cherche la femme!“ Archeologie ženského světa a chybějící doklady ženských pohřbů z období zvoncovitých pohárů v Čechách. „Cherche la femme!“ The Archaeology of woman's world and the missing evidence of female burials in the Bell Beaker Period in Bohemia, in: Evžen Neustupný (ed): Archeologie nenalezeného, Plzeň - Praha, 217-240.
Turek, J. 2005: Praha kamenná. Neolit - mladší doba kamenná; Eneolit - pozdní doba kamenná, in: Lutovský, M. - Smejtek, L. (eds.): Pravěk Praha, Libri, Praha, 157-348.
Turek, J. 2006b: Období zvoncovitých pohárů v Evropě - Bell Beaker period in Europe, Archeologie ve středních Čechách 10, 275-368.

Summary

Fire - an alternative path to eternity. The significance of incineration in the Late Eneolithic of Central Europe.

The study of cremation burials in prehistory has, in many respects, produced very few social interpretations of the important funerary rites, incineration sites and symbolism of transformations associated with this method of disposal of the body. The choice of the cremation method of burial in prehistory was usually connected to a cult and religion or to the beliefs in release of soul and reincarnation etc. The choice of cremation might have demonstrated ethnicity, regional origin of religion of the deceased individual. In some periods the cremation was perhaps indicative of certain social categories and its choice was based on age and tender differences, respectively on the social status of the buried individual. In this paper I am going to outline the role of fire in funerary practices of the 3rd millennium BC in Central Europe. Such method of burial was rare or complementary in this period and it was perhaps connected to certain form of gender differentiation.

* rozšířená verze tohoto článku včetně kompletního seznamu použité literatury je umístěna na internetových stránkách časopisu (viz tiráž)

■ Obr. 7 Žároviště z období zvoncovitých pohárů na dně hrobové jámy (Kobyličky, Praha 8, foto J. Turek).